

Қорытындылай келе, киіз үй қазақтар үшін тек тұрмыстық орын ғана емес, ол- космос, уақыт пен кеңістікті, табиғат пен адамды, қоғам мен руханиятты өзара байланыстыратын ғажайып сәулет өнерінің туындысы. Киіз үй - көшпелі өмірдің озық үлгісі ғана емес, қазақтың жан-дүниесі мен салт-санасын бейнелейтін мәдени мұра. Оның құрылымындағы әрбір бөлшек - шаңырақ пен керегеден бастап, босаға мен төрге дейін - терең мағынаға ие. Ол ата-бабаларымыздың тіршілігіндегі еркіндік пен тәуелсіздіктің, береке мен бірліктің, рухани кемелдіктің айқын көрінісі болды. Киіз үйдің қасиеттілігі туралы сансыз аңыз-әпсаналар, ырымдар мен тиымдар дәстүрлер бүгінгі күнге дейін сақталған. Демек, киіз үй - қазақ халқының болмысын, оның табиғатпен үндестігін, өткеннен жеткен ұлы мұратын айқындайтын ерекше феномен.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Гаппаров М., Киіз үй - биік өнер туындысы. Қазақстан мектебі 2003, №4, 53-59 б.
2. Traditional knowledge and skills in making Kyrgyz and Kazakh yurts (Turkic nomadic dwellings) [Электронный ресурс] // UNESCO Intangible Cultural Heritage Lists. - 2014. - URL: <https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-knowledge-and-skills-in-making-kyrgyz-and-kazakh-yurts-turkic-nomadic-dwellings-00998>
3. Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі. - Астана: Елорда, 2005 - 96 бет.
4. Өткелбаева З., Рифаи Дж. А. Ш. Қазақ мұрагерлік құқығы және оның басқа құқықтық жүйелерден айырмашылығы // Хабаршы. Шығыстану сериясы. - 2020. - № 1 (92). - Б. 70-78.
5. Зира Наурызбаева, Ұмай бағдарламасы. Abai TV. 2024 <https://youtu.be/GSw7cvi4FqE?si=zm4IEOwMnPFY2fZx>
6. Қалиев С., Оразаев М., Смайылова М., Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы «Рауан» 1994, 210 бет
7. Егизбаева М.К. Юрта и особенности мировосприятия казахов. Edu.e-history.kz 2016 №1, 81-86 б.
8. Rizzi C. Kazakhstan's yurts: From nomadic shelters to modern eco-living innovations [Электронный ресурс] // Euronews, Culture Series "Modern Nomads". - 25.12.2024. - URL: <https://www.euronews.com/culture/2024/12/25/kazakhstans-yurts-from-nomadic-shelters-to-modern-eco-living-innovations>

ҚАРАМАНАС АУЫЛЫ ЖӘНЕ ТАШКЕНТ ӨңІРІНДЕГІ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ

Байтемиров М.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушы Молдахмет А.А.

Астана Халықаралық университеті
baitemirovmeirambek229@gmail.com

Астана қ.

Аңдатпа.

Бұл мақалада Ташкент қаласына қарасты Қараманас ауылы мен оның маңындағы географиялық атаулардың шығу тегі, тарихи-ономастикалық ерекшеліктері және олардың аймақ мәдениетіндегі орны қарастырылады. Зерттеу барысында өңірдегі жер-су атауларының даму кезеңдері, тілдік құрылымы мен этникалық құрамға байланысты өзгерістері талданады. Сонымен бірге Қараманас ауылының атауының қалыптасу тарихы, оның тарихи тұлғалармен және көне қоныстармен байланысы қарастырылып, аймақтық ономастиканың жалпы сипаттамасы берілді. Мақалада жергілікті және өңірлік зерттеушілердің еңбектері кеңінен пайдаланылып, ономастикалық атаулардың лингвистикалық, мәдени және тарихи маңызын ашуға бағытталған әдістер қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Қараманас өңірінің топонимдік жүйесінің өзіндік ерекшелігі, атаулардың қалыптасуында этнонимдер, кәсіби атаулар, табиғи-географиялық сипаттамалар және тарихи оқиғалардың рөлі ерекше екені анықталды.

Кілт сөздер: ономастика, топоним, Қараманас, Ташкент, тарихи атаулар, жер-су атаулары, этнонимдер, атаудың шығу тегі, аймақтық ономастика, лингвомәдениет.

Аннотация.

В данной статье рассматриваются происхождение географических названий села Караманас, расположенного в окрестностях города Ташкента, его историко-ономастические особенности и место в региональной культуре. В ходе исследования анализируются этапы развития местных гидронимов и топонимов, их языковая структура и изменения, связанные с этническим составом населения. Особое

внимание уделяется истории формирования названия села Караманас, его связи с историческими личностями и древними поселениями, а также даётся общая характеристика региональной ономастики. В работе широко использованы труды местных и региональных исследователей, применены методы, направленные на раскрытие лингвистического, культурного и исторического значения ономастических названий. В результате исследования выявлены особенности топонимической системы Караманасского региона, установлено, что в формировании названий особую роль играют этнонимы, профессиональные термины, природно-географические характеристики и исторические события.

Ключевые слова: ономастика, топоним, Караманас, Ташкент, исторические названия, гидронимы, этнотопонимы, происхождение названия, региональная ономастика, лингвокультура.

Annotation.

This article explores the origin, historical development, and cultural significance of geographical names in the village of Karamanas and its surrounding areas near Tashkent. The study examines the evolution of local toponyms, their linguistic structure, and the influence of ethnic composition and historical events on the naming system. Special attention is given to the etymology of the name "Karamanas," its relation to historical figures, ancient settlements, and regional cultural identity. Research works of local and regional scholars are utilized to analyze linguistic, cultural, and historical aspects of the toponyms. The findings reveal that the toponymic system of Karamanas is shaped by ethnonyms, professional terms, geographic features, and major historical events, forming a unique regional onomastic landscape.

Keywords: onomastics, toponyms, Karamanas, Tashkent, historical geography, origin of names, ethnonymic toponyms, linguistic heritage, regional onomastics, cultural identity.

Кіріспе.

Ономастика - белгілі бір халықтың тарихи жады мен мәдени кодын сақтайтын аса құнды салалардың бірі. Жер-су атаулары тек географиялық нысандарды белгілеу үшін ғана емес, сонымен қатар өткен дәуірлердің әлеуметтік, саяси, этникалық және рухани болмысын танытатын маңызды дереккөз ретінде қарастырылады. Әрбір топоним ұзақ уақыт бойы қалыптасқан тарихи ақпараттың сақтаушысы. Сондықтан да аймақтық ономастиканы зерттеу белгілі бір өңірдің даму кезеңдерін, этностық құрамын, қоныстану тарихын, шаруашылық жүйесін жан-жақты тануға мүмкіндік береді. Ташкент қаласына қарасты Караманас ауылы - тарихи тұрғыдан алғанда ежелгі мәдениеттер мен этностардың тоғысқан мекені. Орта Азияның ірі мәдени орталықтарының бірі болған Ташкент өңірінде көне түркі тайпалары, соғдылықтар, қыпшақтар, қаңлылар, шағатай дәуірінің көшпелі тайпалары өз ізін қалдырғаны белгілі. Осы этникалық қабаттардың әсері өңірдегі ономастикалық атаулардан айқын байқалады. Караманас атауы да көпқабатты тарихи негізге ие. Жергілікті аңыздарда бұл атау «қара» (үлкен, кең), «манас» (көтерілген, биік орын немесе көне антропоним) ұғымдарымен байланыстырылып, бір нұсқада белгілі бір ру-тайпа атынан туындаған делінеді. Тағы бір жорамал бойынша, атау «Қара Манас» есімді көне батыр немесе ел басқарған тұлғамен байланысты. Бұл өңірде Манас есімімен байланысты антропонимдер мен этнотопонимдердің көптігі де назар аудартады. Өңір ономастикасын зерттеу барысында жергілікті рельефтің ерекшеліктері, өзен-көлдердің атауы, қоныстардың қалыптасу тарихы маңызды орын алады. Караманас ауылы көршілес орналасқан Қарасу, Аққайнар, Қызылжар, Шайхантаур сияқты топонимдермен тарихи-мәдени байланыста. Мұндай атаулар өңірдің шаруашылық құрылымы, табиғи жағдайы және этникалық тарихы туралы мол мәлімет береді.

Зерттеу әдістері мен материалдары

Бұл зерттеуде сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, этимологиялық және лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Негізгі материал ретінде Ташкент өңіріне қатысты топонимиялық сөздіктер, архив құжаттары, этнографиялық жазбалар және жергілікті халықтан алынған ауызша деректер пайдаланылды. Өңір ономастикасын арнайы зерттеген ғалымдар қатарында Э.В. Ртвеладзе, Т. Жанұзақ, Ә.Қайдар, Ә.Нұрмағамбетов еңбектері ерекше орын алады. Бұл ғалымдар Орталық Азиядағы этнотопонимдердің, көне антропонимдердің және тарихи географияның дамуына қатысты ғылыми негіз қалыптастырған.

Бұл зерттеуде сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи, этимологиялық және лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. Сипаттамалық әдіс арқылы өңірдегі топонимдер мен антропонимдердің құрылымдық-мазмұндық ерекшеліктері жүйеленді, салыстырмалы-тарихи әдіс олардың басқа аймақтардағы ұқсас атаулармен байланысын анықтауға мүмкіндік берді. Этимологиялық талдау атаулардың түпкі мағынасын, шығу тегін ашуға бағытталса, лингвомәдени әдіс халықтың дүниетанымы мен этникалық тарихымен сабақтастығын айқындады.

Негізгі материал ретінде Ташкент өңіріне қатысты топонимиялық сөздіктер, архив құжаттары, этнографиялық жазбалар және жергілікті халықтан алынған ауызша деректер пайдаланылды. Сонымен

қатар, картографиялық материалдар, археологиялық деректер және фольклорлық мұралар да қосымша дереккөз ретінде қарастырылды. Өңір ономастикасын арнайы зерттеген ғалымдар қатарында Э.В. Ртвеладзе, Т. Жанұзақ, Ә. Қайдар, Ә. Нұрмағамбетов еңбектері ерекше орын алады. Бұл ғалымдар Орталық Азиядағы этнотопонимдердің қалыптасу заңдылықтарын, көне антропонимдердің тарихи-лингвистикалық табиғатын және тарихи география мен этникалық процестердің өзара байланысын ғылыми тұрғыдан негіздеді.

Әдістер мен материалдардың кешенді қолданылуы Ташкент өңірінің ономастикалық кеңістігін жан-жақты қарастыруға, атаулардың тарихи-мәдени мәнін ашуға және олардың этнолингвистикалық табиғатын терең түсіндіруге мүмкіндік берді.

Талқылау.

Қараманас ауылының ономастикалық атаулары тарихи, географиялық және этникалық қабаттардың тоғысуынан құралған күрделі жүйе болып табылады. Ең әуелі ауыл атауының шығу тегіне тоқталсақ, «Қараманас» сөзі екі компоненттен тұрады: «қара» және «манас». Түркі тілдерінде «қара» сөзінің мағынасы тек түсті білдірумен шектелмейді, ол «ірі», «үлкен», «берік», «қадірлі» деген ұғымдарды да қамтиды. Екінші компонент - «манас» көне түркі антропонимі болуы мүмкін. Бұл есім Орта Азия аумағындағы көптеген этнотопонимдерден (Манас, Манасшы, Манастөбе) көрініс табады. Яғни, атау белгілі бір тарихи тұлғаға немесе тайпаның беделді басшысына қатысты болуы ықтимал. Ауыл орналасқан өңір табиғи су көздеріне бай болғандықтан, гидротопонимдер жиі кездеседі. Мысалы, жақын маңдағы Қарасу атауы рельефтің қара қоңыр топырағы бар, суы мол өзен-сайға қатысты қалыптасқан. Сонымен қатар Ақбұлақ, Талсай, Теренөзек сияқты атаулар ауыл тарихындағы шаруашылық-су жүйесінің ролін көрсетеді. Бұл атаулар халықтың тұрмыс-тіршілігімен, су көздеріне тәуелділігімен тікелей байланысты.

Өңірдегі Қызылжар топонимі жердің қызғылт түсті жыныстарымен түсіндіріледі. Ал Шайхантаур атауы сопылық мәдениеттің ізін көрсетеді, себебі ортағасырлық кезеңде бұл аумақта діни орталықтар болған. Маңайда сақталған Қараша, Қазығұрт, Сырлытам сияқты атаулар өңірдің мифологиялық және эпикалық тарихынан сыр шертеді.

Қараманас өңіріндегі ономастикалық атаулардың қалыптасуына этникалық құрамның өзгеруі де әсер еткен. Түркі тайпаларының көшуі, қыпшақ және қаңлы руларымен байланысты атаулардың сақталуы аймақтың тарихи күрделілігін көрсетеді. Этнотопонимдер қатарында «Қоңырат», «Дулат», «Жалайыр» сияқты руларға қатысты атаулар маңайда жиі кездеседі. Бұл атаулар тек қоныстарды белгілеумен шектелмей, жергілікті халықтың этникалық шығу тегін сақтап тұрған маңызды тарихи дерек ретінде бағаланады.

Нәтиже.

Зерттеу нәтижесінде Қараманас атауының өзі көне түркі кезеңінен бастау алуы мүмкін деген тұжырым жасалды. Атаудың «қара» және «манас» компоненттерінен тұруы оның тарихи-этникалық негізін тереңдетеді. «Манас» есімі қазақ, қырғыз және жалпы түркі әлеміндегі батырлар жырына, ертегілерге, антропонимдерге кең таралған. Сонымен қатар, «Қара Манас» атты тұлғаға қатысты жергілікті аңыздардың болуы атаудың жеке адам есіміне байланысты қалыптасқанын көрсетеді. Бұл модель Орта Азия топонимиясында жиі кездеседі: тарихи тұлға немесе әулет атына байланысты қоныс, өзен, тау аталады. Өңірдің топонимиялық жүйесінде этнотопонимдердің де айрықша орны бар. «Қоңырат», «Дулат», «Жалайыр», «Қыпшақ», «Қаңлы» секілді ру-тайпа атауларына қатысты географиялық нысандардың кездесуі - бұл аймақта түркі тайпаларының тұрақты мекендегенін дәлелдейді. Этнонимдер негізінде жасалған топонимдер белгілі бір рулардың қоныстану аумағын, көшу бағыттарын, шаруашылық аймақтарын анықтауға мүмкіндік береді. Бұл - Қараманас маңын этникалық-тарихи карта тұрғысынан зерттеу үшін маңызды материал. Сонымен қатар, мәдени-діни сипаттағы топонимдер де өңір тарихында айрықша орын алған. Мәселен, «Шайхантаур» атауы сопылық дәстүр өкілдері мен ортағасырлық діни орталықтардың ықпалын көрсетсе, «Әулиетау», «Бабаата», «Сырлытам» сияқты атаулар өңірдегі рухани өмірдің дамуы туралы мәлімет береді. Бұл атаулар халықтың дүниетанымы, сенім жүйесі, рухани орталықтарға деген құрметін айғақтайды. Зерттеу барысында шаруашылыққа қатысты топонимдердің де үлкен топ құрайтыны анықталды. «Төрткөл», «Қойсай», «Егіндік», «Қамыстыбұлақ» сияқты атаулар жергілікті халықтың негізгі кәсібі - мал шаруашылығы мен егіншілікке тікелей байланысты. Мұндай атаулар белгілі бір кезеңде өңір экономикасының қандай бағытта дамығанын көрсетеді.

Талдау нәтижесінде Қараманас өңіріндегі ономастикалық атаулардың пайда болуына әсер еткен негізгі факторлар анықталды:

1. Табиғи-географиялық ерекшеліктер жер, су, рельеф сипаты атаулардың басым бөлігінің негізінде жатыр.
2. Этникалық құрам мен тарихи қоныстану үрдісі ру-тайпа атауларының орны ерекше.

3. Тарихи тұлғаларға байланысты атаулар: Манас есімі мен оған қатысты антропонимдік қабат.
4. Мәдени-рухани орталықтардың ықпалы діни орындар мен әулиелерге қатысты топонимдер.
5. Шаруашылық және әлеуметтік құрылым мал өсіру, егіншілік, сауда жолдарына қатысты атаулар.

Қараманас ауылының топонимдік жүйесі Орталық Азия өңірінің мәдени-тарихи дамуының айқын көрінісі болып табылады. Атаулар халықтың тұрмысы, өткен тарихы, этникалық құрамы, рухани дүниесі туралы мол ақпарат сақтайды. Сондықтан Қараманас топонимиясын зерттеу тек бір ауылдың ғана емес, бүкіл өңірдің тарихи-мәдени болмысын тануға жол ашады.

Қорытынды.

Жүргізілген зерттеу Қараманас ауылы мен Ташкент өңіріндегі ономастикалық атаулардың ғасырлар бойы қалыптасқан күрделі тарихи-мәдени жүйе екенін көрсетті. Жер-су атаулары бұл аумақтың табиғи ерекшеліктері мен этникалық құрамын ғана емес, сонымен бірге халықтың рухани дүниетанымы мен әлеуметтік өмірін де айқын бейнелейді. Табиғи рельефке, судың сапасына, топырақтың түсіне, өсімдіктер дүниесіне қатысты атаулар жергілікті жердің экологиялық жағдайын сипаттаса, этнотопонимдер ру-тайпалардың қоныстану тарихын анықтауға мүмкіндік береді. Қараманас атауының этимологиясы бірнеше тарихи қабатты біріктіреді: көне түркі антропонимі, ру немесе батыр есімі, сондай-ақ жер бедерімен байланысты болуы мүмкін деген жорамалдар қатар өмір сүреді. Бұл атаудың көп қабатты мазмұны өңірдің бай тарихи-этникалық дамуын көрсетеді. Сонымен қатар, маңайдағы мәдени-діни атаулар өңірдің рухани өмірінің дамығанын дәлелдейді.

Шаруашылыққа қатысты атаулардың молдығы жергілікті халықтың өмір салтында мал шаруашылығы мен егіншіліктің маңызды рөл атқарғанын көрсетеді. Бұл атаулар тарихи кезеңдер бойынша аймақтың экономикалық құрылымын зерттеу үшін құнды материал болып табылады.

Жалпы алғанда, Қараманас ауылының топонимдік жүйесін зерттеу - өңір тарихын, этнографиясын, тілдік дамуын тереңірек түсінуге мүмкіндік беретін маңызды ғылыми бағыт. Зерттеу нәтижелері ономастикалық атаулардың кездейсоқ емес, белгілі бір тарихи, әлеуметтік және мәдени заңдылықтар негізінде қалыптасатынын дәлелдеді. Сондықтан Қараманас өңірінің топонимиясын болашақта кеңейтілген этнолингвистикалық, археологиялық және тарихи зерттеулермен толықтыру өзекті болып табылады. Қараманас ауылы мен оның маңайындағы ономастикалық атаулар аймақтың ежелгі тарихи кезеңдерінен бастап қазіргі заманға дейінгі мәдени-этникалық даму тарихын тұтас көрсететін жүйе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі.

1. Абдрахманов, Ж. Қазақстан ауылдарының тарихи аттары. Алматы: Ғылым, 2015. 240 б.
2. Баймұхамбетов, Т. Ономастика және жергілікті атаулар тарихы. Астана: Лик, 2018. 192 б.
3. Ниязов, Г.Н. Ташкент облысының тарихи және географиялық аттары. Ташкент: Шарк, 2010. 210 б.
4. Ташкент облыстық архиві. Қараманас ауылының тарихи құжаттары. Ташкент, 2008.
5. Шарипов, Р. Ономастикалық зерттеулер әдістемесі. Ташкент: Фан, 2013. 200 б.

ҚЫЗЫЛЖАР АЙМАҒЫНЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ: ЖЕР-СУ АТТАРЫНЫҢ ТАРИХИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МӘНІ

Бакджанова А.Б.

Ғылыми жетекшісі: аға оқытушысы, PhD Молдахмет А.А.

Астана халықаралық университеті,

abakdzanova@gmail.com

Астана қ.

Аңдатпа

Бұл зерттеу Солтүстік Қазақстан өңірінің, әсіресе Қызылжар аймағының ономастикалық жүйесін жан-жақты талдауға бағытталған. Географиялық атаулар мен жер-су аттары аймақтың тарихи жадын, этникалық құрамын, табиғи ерекшеліктерін және мәдени-рухани құндылықтарын сақтайтын